

Seyran AKTAŞ BATAR
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih
Bölümü, Ankara, Türkiye.

Department of History, Turkish Military Academy,
National Defense University, Ankara, Türkiye.

seyranaktas83@gmail.com

Geliş Tarihi/Received 23.12.2024
Revizyon/Revision 27.04.2025
Kabul Tarihi/Accepted 12.05.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 15.05.2025

Atıf

Aktaş Batar, S. (2025). XVI. ve XVII.
Yüzyıllarda Hınıs Sancağı'nın Demografik
ve Sosyal Yapısı. *Turcology Research*, 83,
315-325.

Cite this article

Aktaş Batar, S. (2025). Demographic and
Social Structure of Hınıs Sanjak in the 16th
and 17th Centuries. *Turcology Research*,
83, 315-325.

The content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial
4.0 International License.

XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Hınıs Sancağı'nın Demografik ve Sosyal Yapısı

Demographic and Social Structure of Hınıs Sanjak in the 16th and 17th Centuries

Öz

Hınıs, Kanuni Sultan Süleyman'ın İran Seferi sırasında Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir. Osmanlı idaresine geçtikten sonra önce nahiye olarak Diyarbekir Eyaleti'nin Bitlis Sancağı'na bağlanmış, ardından müstakil sancak haline getirilerek Erzurum Beylerbeyliği'nin ihdasıyla birlikte Erzurum Eyaleti'ne tabi olmuştur. Sancak statüsü kazandıktan sonra Varto, Handırıs, Su-Şehri, Göksu, Elmalı, Bulanık-Bilican ve Malazgird nahiyeleri de Hınıs sancağına bağlanmıştır. Serhad sancaklarından biri olan Hınıs, Osmanlı-Safevî savaşlarında sık sık el değiştirmiş ve bu nedenle ciddi tahribata uğramıştır. Özellikle Şah Tahmasb'ın 1548 ve 1552 yıllarında düzenlediği seferlerde Hınıs'ın yakılması, yıkımın boyutlarını daha da artırmıştır. Pek çok köy nüfustan arınmış ve harabeye dönüşmüştür. Bu durum XVI. yüzyılda bölgenin demografik ve sosyal yapısına da doğrudan yansımıştır. Tahribat, Safevîlerle imzalanan Amasya Antlaşması'na kadar devam etmiştir. Antlaşmanın ardından bölgede görece bir istikrar sağlanmış, köyler yeniden canlanmaya başlamış, nüfus ve tarımsal faaliyetlerde artış görülmüştür. Ancak XVI. yüzyılın sonlarına doğru oluşan bu istikrar, XVII. yüzyılda Celalî isyanları, Abaza Mehmed Paşa'nın ayaklanması, Erzurum ve çevresini etkileyen veba salgını ve savaşlar nedeniyle yeniden bozulmuş, nüfus tekrar azalmaya başlamıştır. Aynı süreçte idari taksimatta da değişiklikler yaşanmış; Hınıs, Varto ve Bulanık nahiyeleri dışında diğer nahiyeler sancağın dışına çıkarılmıştır.

Bu çalışmada, Hınıs'ın Osmanlı idaresine girişinden XVII. yüzyılın sonuna kadar olan süreçteki demografik ve sosyal yapısı incelenmektedir. Savaş, isyan, salgın hastalıklar ve diğer sosyoekonomik etkenlerin nüfus üzerindeki etkileri ele alınmakta; nüfus değişimleri ortaya konmaktadır. Ayrıca, sancağın idari statüsü, bağlı nahiyeler ve köylerin zaman içerisindeki değişimleri ile Müslüman ve gayrimüslim nüfus oranları ve bunların dönemsel dönüşümleri de değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hınıs, demografi, sosyal yapı, Müslüman, gayrimüslim

Abstract

Hınıs was incorporated into the Ottoman Empire during Sultan Suleiman the Magnificent's campaign against Iran. Following its integration, it was initially designated as a nahiye (sub-district) and attached to the Bitlis Sanjak of the Diyarbekir Province. It later became an independent sanjak and was incorporated into the newly established Erzurum Province. After gaining sanjak status, the districts of Varto, Handırıs, Su-Şehri, Göksu, Elmalı, Bulanık-Bilican, and Malazgird were also affiliated with Hınıs. As one of the frontier (serhad) sanjaks, Hınıs frequently changed hands during the Ottoman-Safavid wars and consequently suffered extensive destruction. This devastation intensified during Shah Tahmasp's campaigns in 1548 and 1552, when Hınıs was burned. Many villages were depopulated and left in ruins, and the demographic and social fabric of the region was deeply affected throughout the 16th century. This instability continued until the Treaty of Amasya was signed with the Safavids. Following the treaty, relative stability returned to the region; villages were revitalized, and both population and agricultural activity increased.

However, by the end of the 16th century, this stability began to deteriorate once again in the 17th century due to the Celali rebellions, the revolt of Abaza Mehmed Pasha, the plague epidemic in Erzurum and its surroundings, and ongoing conflicts. The population declined again, and changes in administrative divisions followed. By this time, only the districts of Hınıs, Varto, and Bulanık remained under the jurisdiction of the sanjak.

This study examines the demographic and social structure of Hınıs from its incorporation into the Ottoman Empire until the end of the 17th century. It explores the impacts of war, rebellion, epidemic diseases, and other socio-economic conditions on the population and traces demographic changes throughout the period. The study also considers shifts in administrative status, changes in the affiliated districts and villages, and evaluates the proportions of Muslim and non-Muslim populations and their transformations over time.

Keywords: Hınıs, demographics, social structure, Muslims, non-Muslims

Giriş

Erzurum'un güneydoğusunda yer alan Hınıs, M.Ö. 1400 yıllara uzanan tarihi ile Doğu Anadolu'daki en eski yerleşim yerlerinden biridir. (Gündoğdu vd., 2005, s. 21) Uzun süre İran ve Bizans hakimiyetinde kalan bölge, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türk hakimiyetine geçti. Selçuklulardan sonra bölgeye İlhanlılar hâkim oldular. İlhanlı Devleti'ndeki idari yapılanmayı gösteren ve 1350 yılında kaleme alınan *Risale-i Felekiye*'de Hınıs, Bargiri, Ahlat, Erciş, Bitlis ve Malazgird ile birlikte *Vilayet-i Ermen* içinde yer almıştır. (Tuncer, 2000, ss. 68-69) Bu dönemde Şahrah-ı Garbi olarak adlandırılan ve Sultaniye, Tebriz, Merend, Hoy, Sökmenabad, Bend-i Mahi, Erciş, Malazgird, Hınıs, Pasin'den Erzurum'a ve oradan Erzincan, Sivas ve Konya'ya ulaşan Batı Kral yolunun Hınıs'tan geçmesi Hınıs'ın iktisadi ve ticari olarak gelişmesini sağladı. (Ergenç, 1988, s. 504; Togan, 1953, s. 45; Togan, 1979, ss. 107-108) İlhanlılardan sonra bölge, Eratna, Karakoyunlu ve Akkoyunlu idaresinde kaldı.

Hınıs, Akkoyunlular zamanından beri Muş, Uçkan ve Malazgird ile Pazûkî aşireti beylerinin elinde iken Akkoyunlu Devleti'nin yıkılmasından sonra diğer aşiretler ile birlikte Bitlis Emirliği'ne tabi' oldu. Şah İsmail, bölgeye hâkim olduktan sonra idareyi, Pazûkî aşireti beyi Çolak Halid Bey'e bıraktı. (Şeref Han, 1971, s. 375) Çaldıran Savaşı'ndan sonra Halid Bey, Yavuz Sultan Selim'e bağlılığını bildirmesine rağmen kendisine itimat edilmedi ve öldürülmesinden sonra bölge, İskender ve Halil Selmî adlı şahıslara verildi. Ancak, Osmanlı ordusunun Anadolu'ya hareket etmesi üzerine Bitlis'te oturan Şeref Bey ve Pazûkî aşireti, bu beyleri mağlup edip, bölgeden çıkardılar. Hınıs tekrar Şah İsmail tarafından Pazûkî aşiretine verildi. Bu şekilde tekrar İran hakimiyetine geçen Hınıs, 1533 yılında Şah Tahmasb tarafından Bitlis Emiri Şeref Han'a bırakıldı. 1534 yılında Veziriazam İbrahim Paşa'nın İran seferi sırasında Osmanlı idaresine girdi. (Aydın, 1998, ss. 251-252) Bitlis'in Ulama Paşa tarafından ele geçirilmesinden (Tuncel, 1992, s. 227) sonra yapılan 1537 tarihli tahrir kaydına göre Hınıs, Diyarbekir Eyaleti sınırlarında olan Bitlis Sancağı'na bağlı bir nahiyedir. (BOA. TT. d. 189, ss. 33-37) Sonraki tarihlerde Hınıs'a bağlanacak Handırı ve Varto da bu tarihte Bitlis'e bağlı nahiyelerdendir. Ancak, daha sonra Hınıs, Bitlis Sancağı'ndan ayrılarak 1543 yılından önce müstakil bir sancak hüviyeti kazanıp İrakeyn seferinden sonra doğu sınırında Erzurum, Kemah, Bayburt çevresini içine alan yeni bir beylerbeyliğinin teşkil edilmesinden sonra Erzurum Eyaleti'ne bağlandı. (Emecen, 1999, ss. 116-117; Emecen, 2021, s. 264) Hınıs'a ait ilk mufassal tahrir defteri olan BOA. MAD. 22171 numaralı defterdeki bilgilerden sancak hüviyetini kazandığı anlaşılmaktadır. 1543 yılına ait olan bu defter baştan ve sondan eksiktir. Ayrıca defter karışık ciltlenmiştir. Hınıs, hudud sancağı olması nedeniyle 1548 ve 1552 yıllarında İran kuvvetleri tarafından tahrip ve yağma edildi. Şah Tahmasb, tezkiresinde Hınıs ve Pasin'i yaktıklarını dile getirir. (Aydın, 1998, s. 253; Safevî, 2001, s. 66) Bu tahribatın izleri 1556 yılında tutulan tahrir defterine yansımaktadır. Çoğu köyün harap olarak gösterildiği bu defter tam ve eksiksizdir. Defter, Devlet Arşivleri Genel Başkanlığı tarafından 294 numaralı Hınıs Livası Mufassal Tahrir Defteri (963/1556) adıyla yayımlanmıştır. XVI. yüzyılda sancağın son tahriri II. Selim döneminde yapılmış olup, bu tahrir sonuçları Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 84 (eski defter nr.114/70) ve 267 (eski defter nr. 115/231) numaralı defterlerde kayıtlıdır. Bu iki defterde yer alan yer adları Tuncer Baykara tarafından Hınıs ve Malazgird Sancakları Yer Adları (XVI. Yüzyıl) adıyla yayımlanmıştır.

XVII. yüzyılda tımar sisteminin değişimi ve dönüşümü ile arazi tahrirlerin sayısı azalmış buna karşılık iltizam uygulamaları daha yaygın hale gelmeye başlamıştır. Bununla beraber önceleri olağanüstü durumlarda, ihtiyaç duyuldukça nakdi, ayni veya hizmet olarak alınan avarız vergisi yıllık olarak alınan düzenli bir vergiye dönüştürülmüştür. Bu dönemde avarız ve cizye vergileri, devlet hazinesinin en büyük gelir kalemi haline gelmiştir. (Özel, 2001, ss. 39-41) Erzurum Eyaleti'ndeki avarız hanelerinin sayımı Sultan İbrahim'in emriyle cizye ve avarız muharriri Cafer Efendi tarafından yapılmıştır. 1642 yılında Erzurum Eyaleti'nin mufassal avarız defteri, Maliyeden Müdevver Defterleri kataloğunda 5152 numarada kayıtlıdır. Bu defterde Erzurum, Erzincan, Bayburd, Tercan, Kemah, Kelkid, Şiran, Tortum, İspir, Hınıs, Kızıuşan, Koğans, Pasin ve Kiğı, Erzurum eyaletine bağlı kazalardır. Bu kazaların çoğu, araştırmacılar tarafından çalışılmıştır. (Mehmet İnbaşı, "1642 Tarihli Avarız Defterine Göre Bayburt Sancağı", "1642 Tarihli Avâriz Defterine göre Erzurum Şehri", "Erzincan Kazası (1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre). Bilgehan Pamuk, "Gümüşhâne (Torul) Kazası". İbrahim Etem Çakır, "1642 tarihli Avarız Defterine Göre İspir". İbrahim Etem Çakır & Selçuk Demir, "XVII. Yüzyıl Ortalarına Doğru Kelkid Kazası". Alpaslan Demir, "1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Koğans". Adem Başibüyük, "Gercanis ve Kuruçay Kazalarının XVII. Yüzyıl Ortalarındaki Nüfus ve Yerleşme Özellikleri". Eyüp Kul, "1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Şiran Kazâsı ve Köyleri". Murat Alanoğlu, "1642 Tarihli Avâriz Defterine Göre Kızıuşan (Pülümür) Kazâsı"). Hınıs kazası bu defterde 846-890. sayfa aralığında yer almaktadır. Bu defter, Mehmet İnbaşı, İbrahim Etem Çakır ve Selçuk Demir tarafından 1642 Tarihli Erzurum Eyaleti Mufassal Avarız Defteri I-II şeklinde basılmıştır. Çalışmada orijinal deftere atıf yapılmış ve kendi sayım sonuçlarımız kullanılmıştır. Mufassal defterin yanında eyaletteki toplam avarız hanelerini tespit etmek amacıyla 1643 yılında icmal defteri hazırlanmış ve MAD. d. 6422 numarada kaydedilmiştir. Bu defterde Hınıs kazası 54-58. sayfa aralığında yer almıştır. Yine Cafer Efendi tarafından 1643 yılında cizye veren haneleri tespit etmek için sayım yapılmış ve sayım sonuçları 2929 numaralı cizye defterine kaydedilmiştir. Hınıs bu cizye defterinde 344-362. sayfa aralığında yer almaktadır. 1642 sayımından üç yıl sonra Erzurum ve çevresinde taun(veba) salgınından bazılarının ölmesi ve bazı hanelerin harap kalmasından dolayı tekrar tahrir yapma ihtiyacı hasıl olmuştur. Tahrir için yine merkezden Cafer Efendi görevlendirilmiş, kendisi salgının hane sayısını

etkilemediğini, avarızhane vergilerinin toplanabileceğini iletmıştır. Cafer Efendi, vebaya maruz kalmayan ve daha önce kayda geçmeyen yerlerden eyalet genelinde 1100 haneden 16.900 akçeyi deftere kaydetmiştir. Bu 1642 yılında toplanan vergi ile aynı olup merkeze vebanın vergi hanesine bir etkisi olmadığını ve toplanabileceğini merkeze iletmıştır. (BOA. MAD. d. 14739, s. 1, 50; Alanoğlu, 2020, s. 1147; Pamuk, 2006, s. 126) Muhtemelen bu tahrirde köylerden fazla vergi talep edilmiştir. Çünkü 1650 yılında Mevkufât Kalemî'nin onayı ile bazı köylerdeki hane sayılarının düşürülmesi istenmiştir. Bu sayım da yine Cafer Efendi tarafından yapılmış ve sonuçları MAD. d. 14933 numaralı deftere kaydedilmiştir. Hınıs bu defterde 47-50. sayfalar arasında yer almıştır. İcmal niteliğinde olan bu defterde sadece avarızhaneler kayıtlıdır.

Hınıs, Erzurum Beylerbeyliği'nin hudud sancağıdır. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin İran sınırını teşkil eden bir sancaktır. (Aydın, 1998, s. 253) Stratejik bir mevkide yer alması nedeniyle tahkim edilmesi gereken yerlerden biridir. Aynı zamanda bu özelliği ile uzun yıllar İran tarafından tahribata ve yağmaya maruz kalan bölgedir. Yukarıda yer alan veriler doğrultusunda bir hudud sancağının belli bir dönemde demografik ve sosyal yönden incelenmesi, dönemin koşullarını ve tarihi süreç içerisinde değişimleri ortaya koymayı mümkün kılacaktır.

XVI. Yüzyılda Hınıs Sancağı'nın Demografik ve Sosyal Yapısı

Hınıs, XVI. yüzyılın başlarında bir nahiye iken yüzyılın ikinci yarısından itibaren doğuda Malazgird ve Patnos, batıda Karlıova, güneyde Varto ve Bulanık, kuzeyde ise Tekman'a kadar uzanan bir sancak haline gelmiştir. 1537 yılında 106 köyü olan Bitlis'e bağlı bir nahiyedir. (BOA. TT.d .189, ss. 33-38) Bu köylerden 64'ü "harabe" olarak kaydolunmuştur. Meskûn olan 42 köyün 37'i "İslamiye", 5'i ise "Eramine" olarak yazılmıştır. Sonraki tahrirde Hınıs'a bağlanacak Handırıs nahiyesine bağlı 62 köyün 6 tanesi "harabe", 1 tanesi "Eramine" olarak kaydedilmiştir. (BOA. TT.d .189, ss. 28-33) Bu defterde nüfus ile ilgili herhangi bir bilgi yer almamakla birlikte Handırıs'teki köylerin meskûn olduğu anlaşılmaktadır. 1543 yılında yapılan tahriri ihtiva eden defter baştan ve sondan eksik olup, Hınıs nahiyesinin tamamı, Handırıs ve Varto nahiyelerinin baş tarafı eksiktir. Defterde Handırıs ve Varto nahiyelerinin köyleri beraber yazılmış, hatta bir yerde "Handırıs nam-ı diğer Varto" şeklinde kaydedilmiştir. Bununla birlikte Göksu, Elmalı, Malazgird, Bilican, Bulanık nahiyelerine bağlı köyler tam olarak yer almıştır. Defterdeki bilgilerden 1543 yılında Hınıs Sancağı'nın Hınıs, Göksu, Elmalı, Malazgirt, Bilican, Bulanık ve Handırıs+Varto nahiyelerinden müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. Bu nahiyelerden Göksu, Elmalı ve Malazgirt nahiyelerinin hiçbirinde nüfus mevcut değildir. Göksu nahiyesine bağlı 36 köyden 24'ü "hali anı'r-reaya", 12'si "viraneha-yı hali anı'r-reaya ba-harabe", Elmalı nahiyesine bağlı 31 köyden 7'si "hali anı'r-reaya", 24'ü "viraneha-yı hali anı'r-reaya ba-harabe", Malazgird nahiyesine bağlı 77 köyden 17'si "hali anı'r-reaya", 60 tanesi "viraneha-yı hali anı'r-reaya ba-harabe" olarak yazılmıştır. Bu nahiyelerin konumu göz önüne alındığında sancağın İran'a yakın olan doğu tarafının tamamıyla boşaldığı ve tahribata uğradığı ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan Bilican nahiyesine bağlı 28 köyün 16'si "hali anı'r-reaya", 6'si "viraneha-yı hali anı'r-reaya ba-harabe" yazılmış, kalan 6 köyde ise 60 nefer Müslüman vergi nüfusu kaydedilmiştir. Bulanık nahiyesine bağlı 39 köyün 25 tanesi "hali anı'r-reaya", kalan 14 tanesinde ise 92 nefer kayda geçmiştir. Beraber yazılan Handırıs ve Varto nahiyesine bağlı 64 köyün, 26'si "hali anı'r-reaya", 9'u "viraneha-yı hali anı'r-reaya ba-harabe" yazılmış, kalan 29 köyde ise 289 Müslüman vergi nüfusu kayıt altına alınmıştır. Eksik haliyle bu tarihte sancağa bağlı 275 köyün sadece 49'ü meskûn haldedir. Kalan köylerden 115'i boşalmış, 111'i ise viran olmuştur. Meskûn olan 49 köyde ise 441 nefer vergi nüfusu kaydedilmiştir. (BOA. MAD. d. 22171, ss. 1-79) Boş ve harap köy sayısının fazla olması Osmanlı-İran savaşlarındaki durumu ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu tablo 1555 yılında İran ile yapılan Amasya Antlaşması'ndan sonra değişmiş, anlaşmadan sonra bölgede istikrarın ve huzurun tesis edilmesi ile köyler tekrar şenlenmiştir.

Amasya Antlaşması'ndan sonra bölgenin tahriri 1556 yılında yapılmıştır. Bu tahrirde göre Hınıs Sancağı, Hınıs, Handırıs, Suşehri, Göksu, Varto, Elmalı, Bulanık-Bilican ve Malazgird nahiyelerinden oluşmaktadır. Sancağın vergi nüfusunun eksiksiz olarak tespit edilebildiği ilk defterdir. 1556 yılında sancağın merkez nahiyesi olan Hınıs'a bağlı köy sayısı 171'dir. Bunların 75 tanesi boştur. Meskûn olan 96 köyden 82'si Müslüman, 13'ü Ermeni'dir. 6 Müslüman'ın kaydedildiği Ribat Kal'ada ise 1 Ermeni hanesi kayıtlıdır. Bu hanelerin yanında yer alan "*mez-kûrlar ehl-i berat olup rûsum-ı ra'iiyyet vormeyüb lakin zira'at ettiğinden behresin virirler*" kaydından vergiden mu'af oldukları anlaşılmaktadır. Ancak, beratı neden aldıkları hususunda defterde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. 1537 yılında Ermeni olarak kaydedilen köyler Hınıs, Kahkik, İbliz, Micingerd ve Kızılca'dır. Bu tahrirde bu köylerin yanında Şehabeddin, Duman, Babil, Aros, Hassa, Kara Budak, Haçlu köylerinin Ermeniler tarafından iskân edildiği görülmektedir. Ermenilerin yaşadığı Hınıs (46) ve Kahkik (48) nahiyenin en kalabalık köyleridir. Bu tarihte nahiyede 204 Ermeni vergi nüfusu kayıtlıdır. Bunlardan 25 hane dışardan geldiğini belirtmek için "biruni" şeklinde yazılmıştır. Ancak bu sayının fazla olması gerekir. Çünkü 1537 yılında 5 olan Ermeni köy sayısı bu tarihte 13'e çıkmıştır. Bu köylerin başka bölgelerden gelen Ermeniler tarafından şenlendiği aşıkardır. Buna karşılık Müslüman vergi nüfusu 426'dır.

Bu tarihte Varto nahiyesine bağlı köy sayısı 88'dir. Bu köylerin 13'ü boştur. Meskûn olan köylerden 67'si Müslüman tarafından meskundur. Rindali, Kale Kendi, Gümgüm ve Hasanabad sadece Ermenilerin, Anır, Pir Ahmed ve Zirink ise Müslümanlar ile Ermenilerin beraber yaşadıkları köylerdir. Anır, nahiyenin en kalabalık köyüdür. (59 Müslüman-21 Ermeni)

Köylerdeki Müslüman vergi nüfusu 696 Müslüman, 197 Ermeni şeklindedir. Bulanık ve Bilican nahiyelerine bağlı köy sayısı 64'tür. Bunlardan 25 tanesi boştur. Meskûn olan köylerden 39 tanesinde Müslümanlar ikamet etmektedir. Buna karşın Mescidli, Ribat nd. Emir Yar, Kekrelü Ermenilerin, Adgon ve Kop ise Müslüman ve Ermenilerin beraber yaşadığı köylerdir. Köylerde bu tarihte 171 Müslüman, 55 Ermeni vergi nüfusu vardır. Bunların yanında Handırıs nahiyesine bağlı 44, Su-şehrine bağlı 47, Göksu'ya bağlı 36, Elmalu'ya bağlı 67, Malazgird'e bağlı 77 köyün tamamı Müslümanlar tarafından meskundur. Bu tarihte sancağa bağlı 727 köyün 483'ü meskûn, 244'ü boştur. Meskûn olan köylerde toplamda 2184 Müslüman, 472 Ermeni vergi nüfusu kayıtlıdır. (BOA. TT.d. 294, ss. 1-204; Aktaş Batar, 2021, ss. 320-321) Bu hanelerden 28 Müslüman, 54 Ermeni hanenin yanında dışardan geldiklerini belirtmek için "birûni" ibaresine yer verilmiştir. Nereden geldikleri bilinmemekle birlikte Ermenilerden daha fazla hanenin dışardan geldiği anlaşılmaktadır. Bu haneler etraftaki sancak ve nahiyelerden gelmiş olabilir. Ancak etraftaki sancak ve nahiyeler incelendiği zaman hanelerin Hınıs'a geldiğine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Etraftaki sancaklar da serhatte yer almaları nedeniyle Hınıs ile aynı durumda oldukları gözlenmektedir. Öyle ki, 1530 tahririne göre Erzurum şehir merkezindeki mahallelerin hepsi nüfustan arınmıştır. 168 köyün tamamına yakını da boştur. (BOA. TT.d. 387, ss. 867-871) Aynı şekilde 1556 tahririne göre Pasin sancağına bağlı 397 köy, "hariç-ez-defter" ve boş olarak kaydedilmiştir. (BOA. TT. d. 644, ss. 8-172) Yine 1557 yılı kayıtlarına göre Mamervan'a bağlı 89 köyün 59'u boştur. (BOA. TT.d. 1035, ss. 2-40) Bu sancakların hepsinde sonraki tahrirlerde mahalle ve köylerin şenlenmeye başlamıştır. Bu sancaklarda da dışardan gelenler "biruni" olarak yazıldığı için hanelerin nereden geldiklerini ve sancaklar arasında göçün yaşanıp yaşanmadığını tespit etmek mümkün değildir.

Bu tarihte sancakta 16 imam, 16 sipahizade ve sipahi, 4 mazûl sipahi, 4 şeyh, 2 müezzin, 5 ehl-i berat olmak üzere toplam 47 kişi vergiden muaf'tır. Sancakta bazı köylerde Pazûki taifesinin ikamet ettiği görülmektedir. Hınıs nahiyesinde Ali Kethüda ve Döngel, Göksu nahiyesinde Keşiş Viranı, Elmalı nahiyesinde ise Ağça-Giran, Dölbendlü, Monla Şah Veli, Ağça-kaya, Mağara-yı Ulya ve Gözü Küçük-i Ulya köylerinde taifeden 72 hane vardır. Sancakta yaşayan Müslüman ve Ermenilerin icra ettikleri meslekler konusunda çok fazla bilgi yoktur. Sadece Müslümanlardan 2 hanenin uncu, 1 hanenin demirci, Ermenilerden 2 hanenin demirci olduğu kayıtlıdır. Alınan vergilerden halkın büyük çoğunluğunun tarım ve hayvancıkla meşgul oldukları anlaşılmaktadır. Buğday, arpa, darı, keten tohumu sancakta yetiştirilen başlıca ürünlerdir.

XVI. yüzyıla ait sancağın son tahriri II. Selim döneminde yapılmıştır. Tarihsiz olup 84 numarada kayıtlı olan bu defterin icmali de mevcuttur. Tarihi belli olmayan bu defter II. Selim döneminde hazırlandığından 1566 tarihi kullanacaktır. Bu tarihte Hınıs, Hınıs, Varto, Handırıs, Bulanık-Bilican, Göksu ve Malazgird nahiyelerinden müteşekkildir. Defterin baş kısmında Malazgird, Hınıs'a bağlı bir nahiye olarak gösterilmesine rağmen son kısımda Elmalı ve Ayntab nahiyeleri Malazgird sancağına tabii olarak yazılmıştır. Suşehri önceki tahrirde Hınıs'a bağlı olmasına rağmen 1560 yılında Tekman Sancağı'na bağlanmıştır. (Aydın, 1998, ss. 282-283) Bölgede istikrarın sağlanması beraber meskûn köy sayıları ve buna bağlı olarak nüfusta artmaya başlamıştır. 1566 yılında Hınıs nahiyesine bağlı meskûn köy sayısı 114'e çıkmıştır. Bu köylerden 96'si Müslümanlarca meskundur. Bu tahrirde de Hınıs, Kahkik, İbliz, Micingerd ve Kızılca, Şehabeddin, Duman, Babil, Aros, Hassa, Kara Budak, Haçlı Ermenilerin yaşadığı köylerdir. Bunun yanında önceki tahrirde Müslümanların yaşadığı Kızıl Ahmed ve Kız Musa/Kızmus köylerinden Müslümanlar gitmiş, onların yerine bu köylere Ermeniler yerleşmiştir. Yine Müslümanların yaşadığı Toprak Kal'a köyüne Ermeniler gelmiş ve Müslüman ahali ile yaşamaya başlamıştır. Ermenilerin yaşadığı Peyk köyüne ise Müslümanların geldiği ve iki unsurun beraber yaşamaya başladığı görülmektedir. Bunların yanında önceki tahrirde boş olan Ağvanis, Şukrullah, Söğütlü köyleri Ermeniler, Karaköprü köyü ise Müslüman ve Ermeniler tarafından şenlenmiştir. Önceki tahrirde ehl-i berat sahibi hanelerin yazıldığı Ribat Kal'ada bu tahrirde hiçbir hane yazılmamıştır. Bu değişikliklerle birlikte Hınıs nahiyesindeki Müslüman vergi nüfusu 1046, Ermeni vergi nüfusu ise 560 haneye ulaşmıştır. Müslüman hanelerden 111'i, Ermeni hanelerden de 95'i başka bölgelerden nahiyeye gelip yerleşmiştir. (TKGM. TT.d. v.1b-24a)

Bu tarihte Varto nahiyesine bağlı meskûn köy sayısı 74'tür. Bunların 64'ü Müslümanlarca meskundur. Kale Kendi, Rındali, Gumgum, Hasan Abad yine Ermenilerin yaşadığı köylerdir. Anır, karışık bir köy olmasına rağmen köyden Müslümanların gittiği ve köyde Ermenilerin kaldığı tespit edilmektedir. Balıkavı ve Tirçonk, önceki tahrirde Müslüman köyü olmasına rağmen bu tahrirde köyden Müslümanlar gitmiş ve köye Ermeniler yerleşmiştir. Yine önceki tahrirde Müslümanların yaşadığı Şengeldi ve İlyas köylerine Ermeni haneler gelip Müslümanlarla yaşamaya başlamışlardır. Önceki tahrirde Pir Ahmed ve Zirink köylerinde Ermeni haneler yaşamasına rağmen bu tarihte Ermenilerin köylerden gittiği tespit edilmektedir. Bu değişikliklerden sonra nahiyedeki Müslüman vergi nüfusu 1307, Ermeni nüfus ise 340 nefere ulaşmıştır. (TKGM. TT.d. v.26a-41a)

1556 yılında Handeris nahiyesinde bağlı köylerde Ermeni nüfusu yoktur. Bu tahrirde Pertek köyüne 14 Ermeni hanesi gelmiş ve Müslümanlarla yaşamaya başlamıştır. Bulanık ve Bilican nahiyelerinde ise meskûn köy sayısı 29'a düşmüştür. Bu köylerden Kop, Mescidli, Ribad nd. Emir Şah yine Ermenilerin, Akpınar ve Pulur Müslüman ve Ermenilerin beraber yaşamaya devam ettikleri köylerdir. Göksu ve Elmalı bu tahrirde de sadece Müslümanların yaşadığı köylerdir. Malazgird nahiyesine de önceki tahrirde sadece Müslümanlarca meskûn iken bu tahrirde merkez, Çıldır ve Ada Kendi köylerine Ermenilerin geldikleri tespit

edilmektedir. Bu tahrirde Su-şehri nahiyesi yer almamakla birlikte onun yerine Ayntab nahiyesi yer almıştır. Bu nahiye sadece Müslümanların yaşadığı bir nahiyedir. Bu tarihte sancağa bağlı nahiyelerde 657 köyün 454'ü meskundur. Kalan köylerden 203'ü boş ve "hariç-ez-defter" olarak yazılmıştır. Meskûn olan köylerdeki Müslüman nüfus 4102, Ermeni nüfus ise 997 nefere ulaşmıştır. (TKGM. TT.d. 84, v. 1b-82a) Bu nüfus artışında dışardan alınan göçün etkili olduğu aşikardır. Öyle ki Müslümanlardan 280, Ermenilerden ise 155 hanenin dışardan geldiği belirtilmiştir. "Biruni" olarak kaydedilmeleri nedeniyle bu hanelerin nerelerden geldiklerini tespit etmek mümkün değildir. Ancak yakın bölgelerden gelmiş olmaları ihtimal dahilindedir. Bu tarihte mu'af olarak sancak genelinde 34 imam, 1 malûl, 16 duacı, 1 müezzin, 1 hatib vardır. Bu defterde de meslekler konusunda çok sınırlı bilgi vardır. Bir iki hane taşıcı ve demirci olarak yazılmıştır. Bu tarihte nüfusun ana geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır.

Tablo 1

XVI. Yüzyılda Hınıs Sancağı'na Bağlı Köylerdeki Vergi Nüfusu

Nahiye	1556			1566-1574		
	Meskûn Köy	Müslüman (Nefer)	Ermeni (Nefer)	Meskûn Köy	Müslüman	Ermeni
Hınıs	96	426	204	114	1046	560
Varto	75	696	197	74	1307	340
Bulanık ve Bilican	39	171	55	29	317	64
Handeris	44	303	0	41	479	14
Su-Şehri ¹	48	115	0	0	0	0
Göksu	37	110	0	35	153	0
Elmalı	67	218	0	52	187	0
Malazgird	77	145	0	93	563	19
Ayntab	0	0	0	16	50	0
Toplam	483	2184	456	454	4102	997

Not. Bu veriler Hınıs Sancağı'na ait tahrir defterlerinden derlenmiştir.

XVI. yüzyılda Hınıs Sancağı'nın bir merkezi yoktur. Kayıtlarda sancak doğrudan köylerle başlamaktadır. Merkez köy olan Hınıs, "karye-i nefis-i Hınıs" şeklinde geçmektedir. 1543 yılı tahririnde eksik hali ile hesaplandığında sancağa bağlı 275 köy vardır. Bunların sadece 49'u meskûn haldedir. Bu haliyle köylerin %80'i nüfustan arınmıştır. Bu durum İrakeyn Seferi'nin Osmanlıların İran meselesine bir çözüm getirememiş olmasının göstergelerinden biridir. İrakeyn seferi olarak anılan ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Safevi Devleti'ne karşı ilk mücadelesi olan bu sefer, iki seneden fazla süren, çeşitli askerî ve siyasî harekate mevzu olan, sadrazam ve serdar İbrahim Paşa'nın, Osmanlı- Avusturya savaşından sonra 1533 yılı sonbaharında İstanbul'dan hareketi ile başlayan seferdir. (Gökbilgin, 1957, s. 449) 1534 yılında İrakeyn seferi sırasında bazı Safevi beyleri Osmanlı Devleti ile iş birliği yapmıştır. Bunlardan biri Ulama Han'dır. Bitlis meselesi ile Ulama Han'ın Osmanlı Devleti'ne iltica etmesi savaşın başlıca nedenleri arasındadır. Serasker unvanı ile sefere çıkan İbrahim Paşa, Diyarbakır'dan Bağdat üzerine yürüyecekken, Defterdar İskender Çelebi ve Ulama Han'ın telkinleri ile Tebriz üzerine yürümüştür. (Erdoğan, 2024, s. 148) Oysa sefer, Bağdat'ı zaptetmek maksadıyla Halep, Mardin ve Musul yolu Bağdat'a olduğu halde sonradan Halep, Diyarbakır, Tebriz istikametinde gerçekleşmiştir. (Kılıç, 1999, s. 122) Seferin görülen sebebi Bağdat ve Bitlis Meselesi ve Ulama Han'ın Osmanlı Devleti'ne iltica etmesi olarak görünse de asıl sebep yakın şarkta Osmanlı ve Safevi Devletlerinin siyasi nüfuz ve hakimiyet kurmak istemeleridir. (Kılıç, 1999, s. 116) Ulama Han'ın Osmanlı Devleti'ne iltica edip Bitlis'i kuşatıp geri çekilmesinden sonra Şah Tahmasb, Bitlis hâkimi Şeref Han'a Bitlis ile beraber Hınıs, Ahlat ve Muş'un idaresini de vermiştir. Ancak, Şeref Han, Bitlis'te Ulama Han ile mücadele ederken öldürülmüştür. (Şeref Han, 1971, ss. 240-241, 465, 49) Osmanlı ordusunun Tebriz'e hareket ettiği sırada Safevi hükümdarı Tahmasb, Horasan'da Özbekler ile savaş halindedir. Osmanlı ordusunun Tebriz'e yaklaşması üzerine geri dönmüştür. Kanuni Sultan Süleyman'ın Tebriz'den Bağdat'a girmesi üzerine Tebriz'e girip Van Kalesi'ni kuşatma altına alınca Osmanlı ordusu tekrar Safevi topraklarına girmiştir. Van kuşatmasını kaldıran Şah Tahmasb, Osmanlı ordusunun karşısına çıkmamış, Kanuni Sultan Süleyman'ın dönüşünden sonra Tebriz'e hâkim olup, Van'ı da almıştır. (Gündüz, 2008, s. 453; Gündüz, 2010, s. 414) Hınıs ve çevresi bu sefer sonucunda Osmanlı topraklarına dahil edilmiş olsa da iki taraf arasında sınır çatışmaları ve mücadeleler devam etmiş, bunun sonucunda ise sınıra yakın köyler boşalmış ve nüfustan arınmıştır. Şah Tahmasb'ın Doğu Anadolu'yu Safevi toprağa kabul ederek müdahalede ve tahribatta bulunması, kardeşi Elkas Mirza'nın Osmanlı Devleti'ne sığınıp Kanuni Sultan Süleyman'ı sefere ikna etmesi ile Kanuni Sultan Süleyman İran meselesine çözüm bulmak amacıyla 1548

¹ Suşehri, 1560 yılında Tekman Sancağı'na bağlanmıştır.

yılında Tebriz seferi denilen II. İran seferine çıkmıştır. (Gündüz, 2010, s. 414; Kılıç, 2020, ss. 192-193) Şah Tahmasb, yine Kanuni'nin karşısına çıkmamıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın Diyarbekir'e dönmesinden sonra Şah Tahmasb ve askerleri Erciş, Ahlat, Adilcevaz, Pasin, Kars, Tercan civarına yağma ve tahribatta bulunmuş, Hınıs ve Muş'u ateşe vermişlerdir. (Emecen, 2021, ss. 265-267; Emecen, 2010, ss. 66-69; Gündüz, 2010, s. 414) Bu durum neticesinde ise bölgede birçok köy boşalmış ve harabe haline gelmiştir. İki devlet arasındaki mücadele 1555 yılında imzalanan Amasya Antlaşması sona ermiştir. Antlaşma ile yaklaşık yirmi beş yıl bölgede huzur ve barış tesis edilmiştir. Şah Tahmasb'ın yaptığı tahribat 1556 yılı tahririne yansımış olsa da sağlanan güven ortam ile köyler tekrar iskân edilmeye başlanmıştır. Nitekim, 1556 yılında toplam köy sayısı 727'dir. Bunların 483'ü meskûn haldedir. 1566 yılında ise 657 köyün 454'i meskundur. Her iki tarihte de köylerin %30'u boştur. Köylerin boşalması veya terk edilmesi sadece Hınıs'a özgü bir durum değildir. XVI. yüzyıl ve sonraki yüzyıllarda Anadolu'nun farklı bölgelerinde doğal afetler, salgın hastalıklar, artan vergiler, tımar sisteminin bozulması, Celali isyanları, göçler, savaş ve askeri seferler nedeniyle boşalan köyler yapılan çalışmalar ile ortaya konulmuştur. Öyle ki Menemen kazasında 1575 tahririnde 68 yerleşmenin 20'si 1668 tarihli avarız defterinde görülmemektedir. Bu kayıplar, celali isyanlarının sosyo-ekonomik yansımalarının bir sonucu olarak görülebilir. (Demir, 2020, s. 139-140) Yine Konya çevresinde (özellikler Sahra nahiyesinde) 1600-1650 yılları arasında 49 köy ve 81 mezraa ortadan kalkmıştır. (Yiğit ve Gümüşçü, 2017, s. 333) XVI. yüzyıldan XX. Yüzyıla kadar Manisa'da 142 köy, 40 mezraa, Konya'da 146 köy, 131 mezraa, Sivas'ta 194 köy 56 mezraa, Tokat'ta 190 köy, Bayburt'ta 61 köy kaybolmuştur. (Gümüşçü vd., 2016, s. 495; Dönder & Demir, 2020, s. 106)

1556 yılında nüfusun %82'si Müslümanlardan %18'i ise Ermenilerden müteşekkildir. 1566 yılında ise Müslüman nüfus oranı %80, Ermeni nüfus oranı %20'dir. Tablodaki vergi nüfusu incelendiğinde 1556'dan 1566 yılına kadar Müslüman nüfusta %88, Ermeni nüfusta ise %111 oranında bir artış olduğu görülmektedir.

XVII. Yüzyılda Hınıs'ın Demografik ve Sosyal Yapısı

1609 yılında Erzurum eyaletinin idari yapısı hakkında bilgi veren Ayn Ali Efendi'nin Risalesi'nde Hınıs, Erzurum eyaletini bağlı sancaklardan biridir. (Ayn Ali Efendi, 2021, ss. 41-56) Kunt, 1632 ve 1641 yılları arasında eyalete bağlı sancaklardan biri olarak Hınıs'ı zikreder. (Kunt, 1975, ss. 192-193) 1642 avarız defterinde ise Hınıs, Erzurum'a bağlı bir kazadır. (BOA. MAD. d. 5152, s. 1; İnbaşı, 2001, s. 17) 1645 yılında bölgeye gelen Evliya Çelebi, Hınıs'ı Erzurum'a bağlı sancaklar arasında gösterir. (Çelebi, 1998, s. 98) Sofyalı Ali Çavuş'un Risalesinde ve Hezarfen Hüseyin Efendi eserinde de Hınıs, Erzurum'a bağlı sancaklardan biridir. (Pamuk, 2006, ss. 56-57) Bu bilgilerden söz konusu yüzyılda Hınıs'ın kimi zaman kaza, kimi zaman sancak statüsünde olduğu anlaşılmaktadır.

XVII. yüzyılda idari taksimat, vergi nüfusu, iktisadi yapı hakkında detaylı bilgilerin yer aldığı tahrir defterleri yerini avarız defterlerine bırakmıştır. Erzurum Eyaletinin tahriri 1642 yılında Sultan İbrahim'in emriyle avarız ve cizye muharriri Cafer Efendi tarafından yapılmıştır. (İnbaşı, 2001, s. 16) Hınıs'ın kaza olarak kaydedildiği bu avarız defterinde, demografik ve sosyal yapı ile ilgili detaylı bilgiler vardır. "ehl-i menâsib" başlığı altında ilmiye ve seyfiye mensupları, vergiye tabi ve vergiden mu'af olan re'aya, vakıflar, cema'atler ayrıntılı olarak yer almıştır. XVI. yüzyılda Hınıs; Hınıs, Handırıs, Suşehri, Göksu, Varto, Elmalı, Bulanık-Bilican, Malazgird, Ayntab nahiyelerinden oluşan bir sancak olmasına rağmen bu defterde kazaya sadece Hınıs, Bulanık ve Varto nahiyeleri bağlıdır. Malazgird müstakil sancak olmuş, birçok nahiye buraya bağlanmıştır. XVI. yüzyıl kayıtlarında sancağın bir "nefs"i olmayıp köylerle başlamasına karşın bu defterde Hınıs'ın kasaba hüviyeti kazandığı anlaşılmaktadır. Esasında 1556 yılı tahrir defterinin icmal kısmında sancakta "1 kasaba, 1 kal'a" kaydı olmasına rağmen defter, Hınıs köyü ile başlamaktadır. 1642'de ise kasabada önce "hâneha-i ehl-i mansıb der kal'a-i Enderûn" başlığı altında kaledeki görevliler, "hânehâ-i ehl-i menâsib der kasaba-i Hınıs" başlığı altında ise kasabadaki seyfiye ve ilmiyeye mensup görevliler kaydedilmiştir. Bu başlıklar altında kale ve aşağıdaki kasabada 2 mirlivâ, 1 miralay, 23 mustahfız, 17 azeb, 6 erbâb-ı tımar, 3 kethüdâ, 1, dizdâr, 2 topçu, 1 kâtib, 1 imam ve hatib, 1 ehl-i ilim, 12 diğer görevliler olmak üzere 69 görevli kayıtlıdır. Bu görevliler dışında Hınıs'ta 4 Müslüman hanesi vardır. (BOA. MAD. d. 5152, ss. 846-848)

Kaledeki görevlilerin yanında yer alan bilgilerden kaledeki hanelerin, anbarın harabe olduğu, buraların "ta'mîr edib halî komamak, mesken idüb sakin olmak üzere taahhüd etmeleri" karşılığında verildiği anlaşılmaktadır. Önceki tahrirde Hınıs'ta sadece Ermeniler mevcut olmasına rağmen bu tarihte 4 hane dışında hepsinin ilmiye ve seyfiyeden olması harabe olan kasabanın tekrar imar edilmesi ile ilgili olmalıdır. Bu defterde Hınıs kasabasındaki Ermeniler ile ilgili herhangi bir kayıt mevcut değildir. Ancak yine Cafer Efendi tarafından yapılan sayımın sonucunu içeren cizye defterinde 200 Ermeni hanesinin kalede mustahfız olarak yazıldığı tespit edilmektedir. (BOA. MAD. d. 2929, s. 3362) 1645 yılında Hınıs'a gelen Evliya Çelebi, Hınıs Kalesi'ni yüksek bir tepede yalçın kaya üzerinde dörtgen şekilli, taştan sağlam bir kale olarak tarif eder. Kalenin doğu tarafında kale içinde bir su akmaktadır. Kalede 1 han, 1 hamam ve küçük bir çarşı bulunmaktadır. Kalenin dizdârı ve neferâtı vardır ancak serdari, kethüdâyeri, müftüsü, nakibü'l-eşrafı, ayan ve eşrafı yoktur. Kale içinde 1200 tane Kürt hanesi vardır. Ahalinin tamamı Mahmudî Kürtleridir. Defter, Ermenileri kalede mustahfız olarak göstermesine rağmen Evliya Çelebi kasabada 200 Ermeni hanesinin

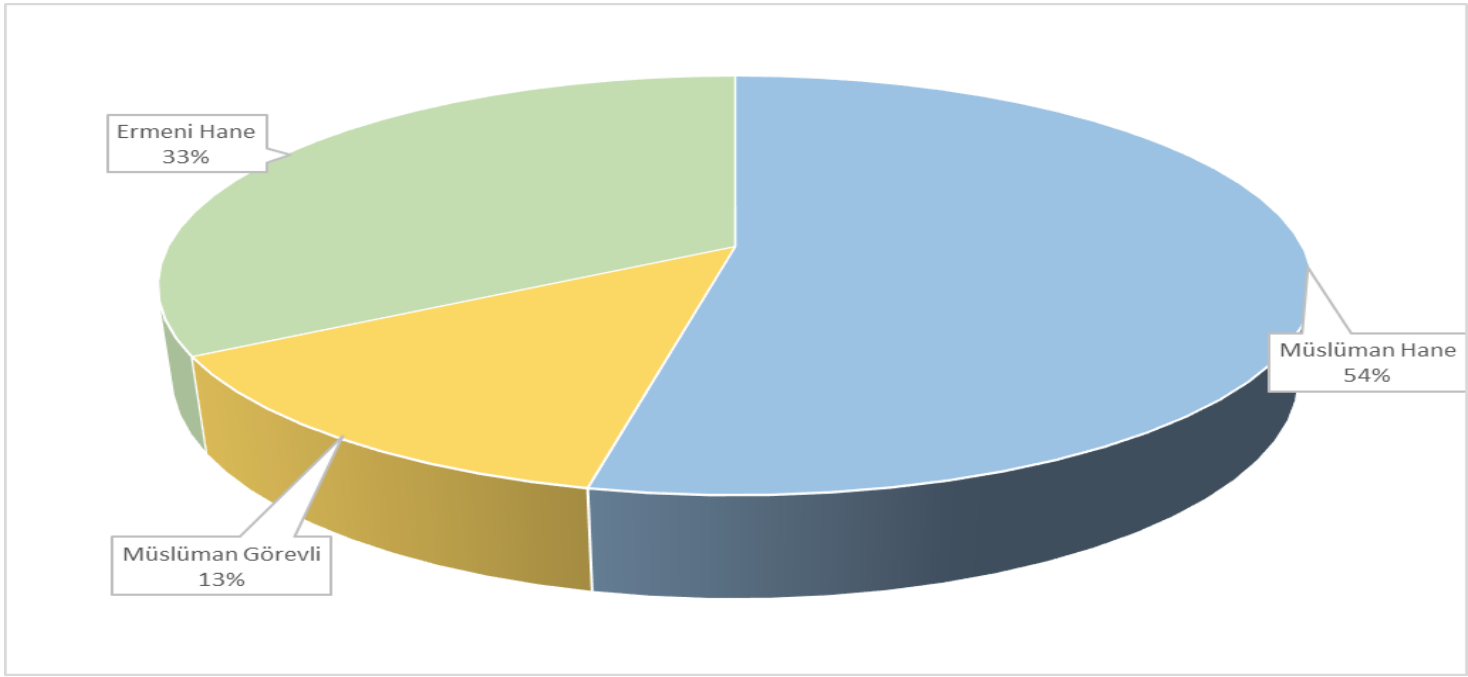
olduğunu ifade eder. (Evliya Çelebi, 1998, ss. 107, 183) Evliya Çelebi kalede Mahmudî Kürtlerinin ikamet ettiğini ifade etmiş olsa da kaynaklarda bu konuda bir bilgi yoktur. 1838 yılında İngiltere'nin Erzurum Konsolosu olan James Brant'ın tasvirine göre Hınıs, kenarları sarp kayalardan oluşan derin bir boğazın alt kısmında, deniz seviyesinden 1733 metre yükseklikte yer alır. Kasabanın ortasından bir su geçer, suyun üzerinde her ikisi de kemerli olan iki küçük taş köprü vardır. Kale, boğazın içine doğru uzanan dik kenarlı bir yarımada, kasabaya hâkim konumdadır. Gerek surlar gerekse kale uzun zamandır yıkılmaya yüz tutmuştur. Dış avludaki evler harabe, iç avludakiler de beye aittir. Bu tarihte kasabada 100 Müslüman 30 Ermeni hanesi vardır. (Brant, 1840, s. 345) Evliya Çelebi ve Brant'ın verdiği bilgilerden kalenin 1642 yılından sonra imar ve iskân edildiği, XIX. Yüzyıla kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yine bu bilgilerden Hınıs kasabasında XVI. yüzyılda Ermeni nüfusun fazla olmasına rağmen süreç içinde Ermeni nüfusun azaldığı anlaşılmaktadır.

1642 yılında Hınıs nahiyesine bağlı köy sayısı 45'tir. 1566 yılında nahiyeye bağlı meskûn köy sayısı 114'tür. Geçen süre zarfında köy sayısında %60 azalma görülmektedir. 45 köyün 20'si Müslüman, 11'i Ermeni, 14'ü iki unsurun beraber yaşadığı köylerdir. Bu köylerdeki Müslüman vergi nüfusu 119'dür. Bunların yanında 25 erbâb-ı tımar, 5 sipahi ve 2 imam askeri ve dini görevlilerdir. Ermeni vergi nüfusu ise 308 neferdir. Ermeni köylerinde 3 keşiş vardır. (BOA. MAD. d. 5152, ss. 848-869) 1566 yılında Ermenilerin tespit edildiği köy sayısı 18 iken bu tarihte bu sayı 25'e çıkmıştır. Önceki tahrirde sadece Müslümanların yaşadığı Dede Viranı, Burhan, Maruf köylerinden Müslümanlar gitmiş, bu köylere Ermeniler yerleşmiştir. Yine Müslümanların yaşadığı Ağça Mülk/Melik, Monla Kulaç, Parmaksız, Güllüce, Kozlu Baba, Hirt, İl-Kutlu ve Başkent köylerine Ermeni haneler gelmiş ve Müslümanlarla yaşamaya başlamıştır. Önceki tahrirde Ermenilerin yaşadığı Şehabeddin, Kahkik, Babil, Mecingerd, Karabudak, Kara Köprü, Şükrullah, Toprak Kal'a ve Söğütlü bu tahrirde yer almamıştır. Meslekler hususunda bu defterde de çok az bilgi mevcuttur. Ermeniler arasında bir taşçı, bir de nahırcı (çoban) kaydı vardır. Köylerden Güllüce yol üzerinde olduğunda gelip gidene hizmet etmeleri karşılığında vergiden mu'af tutulmuşlardır. Kozlu Baba köyü ise Hz. Ömer'in soyundan gelen Söylemez Baba vakfına bağlı olup menzilgâh ve derbend olması nedeniyle gelip geçene hizmetleri karşılığında avârız ve tekâlif-i örfiyyeden mu'af tutulmuşlardır.

1642 yılında Bulanık nahiyesine bağlı 14'tür. 1566 yılında nahiyeye 44 köy bağlı olup 29'ü meskûn haldedir. Köy sayısında %68'lik bir düşüş söz konusudur. 14 köyün hepsi Müslümanlarca meskûn olup, vergi nüfusu 168 neferdir. Ayrıca 3 erbâb-ı tımar, 1 imam, 4 zaviyedâr ve 4 şeyh olmak üzere 12 görevli vardır. (BOA. MAD. d. 5152, ss. 870-876) Köylerden Ali Pozyan/Poşyan'da Banuki aşiretinden 38 hane bulunuyordu. Önceki tahrirde Akpınar, Pulur, Kop, Mescidlü ve Ribat köylerinde Ermeni nüfus tespit edilmesine rağmen bu tahrirde Ermenilerin köyleri terk ettikleri ortaya çıkmaktadır. Köylerin boşalmasında bölgenin uzun süre boş ve harap kalması, eşkıyaların yolcu ve tüccarlara zarar vermeleri etkili olmalıdır. 1676 tarihli bir belgeye göre bölge, tekrar şenlenmesi ve vergilerin toplanması için İran'dan Osmanlı tarafına geçen Halti aşireti reisi Hüseyin'e verilmiş, ancak kendisi vefat etmiştir. Bunun üzerine bu işe gönüllü olan Süveydi aşireti reisi İsmail Bey'e nahiye'deki boş olan köy ve mezraalar yurtluk-ocaklık olarak avarız vermek şartıyla Erzurum valisi Ömer Paşa tarafından verilmiştir (BOA. İE. DH, ss. 2-148; Alanoğlu, 2020, s. 203)

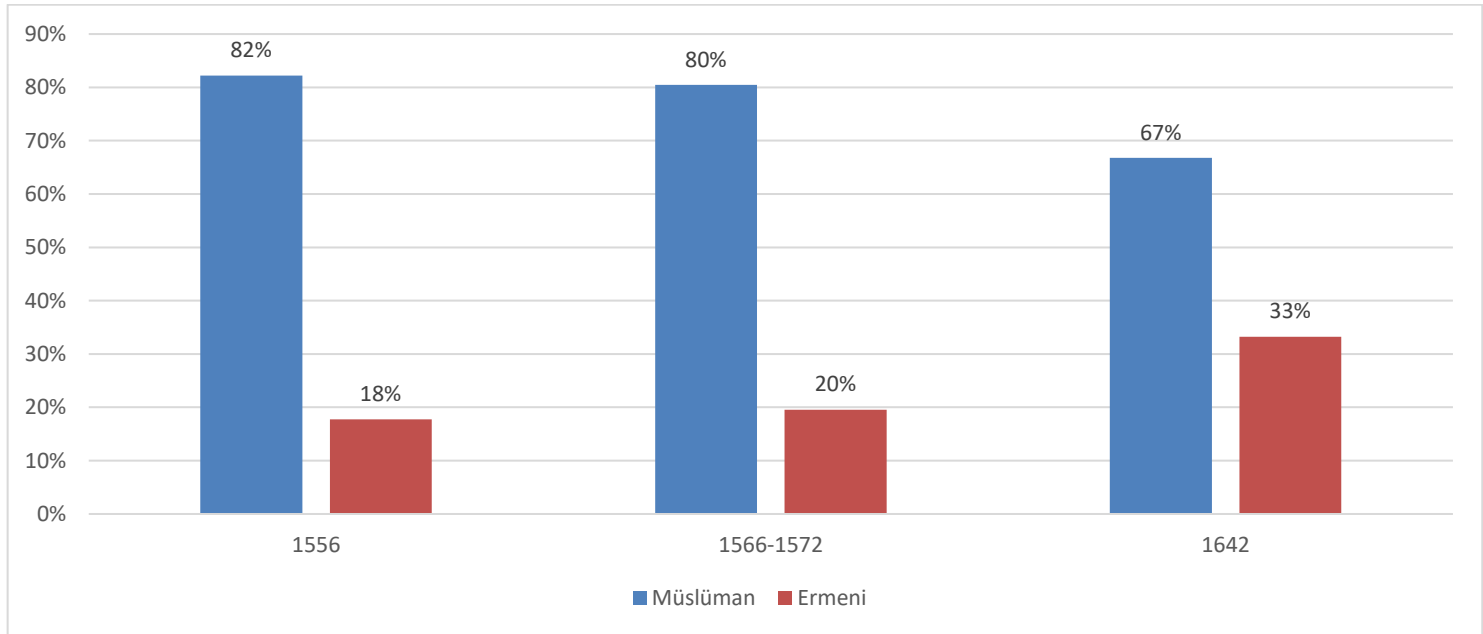
Varto nahiyesine bağlı olan köy sayısı 35'tir. Önceki tahrirde nahiyeye bağlı meskûn köy sayısı 74'dir. Buna göre köy sayısında %52 azalma olmuştur. 35 köyün 31'i Müslüman, 3'ü Ermeni, 1 tanesi ise karışıktır. 1566 yılında nahiye'de Ermeniler 10 köyde ikamet ederken bu tarihte bu sayı 4'e gerilemiştir. Köylerde kayıtlı olan Müslüman vergi nüfusu 249 neferdir. Ayrıca 3 sipahi, 13 erbâb-ı tımar, 1 mir, 2 imam, 1 sadat- kiram, 1 müderris-muallim, 1 fakir-ül-hal olmak üzere 22 görevli ve vergiden mu'af olanlar vardır. Buna karşın Ermeni vergi nüfusu ise 38'dir. (BOA. MAD. d. 5152, ss. 877-890) Köylerden Üçbudak Hınıs ve Muş'a gidip gelenlerin güzergahında menzilgâh olduğu için köy halkının vergiden muafiyetleri sağlanmıştır. Kistmerd, Güvek, Karagöl, Diğer Karagöl, Ali Bizan, Turan nd. Hüseyin Şahab, Güllüce, Çursan, Okçu Cafer, Alikıç, Kızıl Mescid Zığdili; Kara Mişe, Habiban, Bazan, Turan nd. Hüseyin Şahab Banuki; Bazgan Süveydi, Devletşah nd. Diyadin Çısyen aşiretlerinin meskûn olduğu köylerdir. 17 köyde toplam 142 aşiret hanesidir. Bu haliyle aşiretler nahiye'deki toplam nüfusun %57'sini teşkil ediyorlardı.

1642 yılında kazada toplam 540 Müslüman, 336 Ermeni vergi nüfusunun yanında 135 görevli vardır. (BOA. MAD. d. 5152, ss. 846-890) Bir yıl sonra Müslüman ve gayrimüslim avarız hanelerinin tespit etmek için hazırlanan icmal defterinde mu'aflar haricinde 581 Müslüman, 338 Ermeni vergi nüfusu kayıtlıdır. (BOA. MAD. d. 6422. 64, ss. 54-58) 1643 yılında Cafer Efendi tarafından hazırlanan cizye defterine göre Hınıs ve Varto nahiye'lerine bağlı 28 köydeki toplam Ermeni nüfus 725, cizyeye tabi nüfus ise 591 neferdir. Bunun 200 hanesi Hınıs Kalesinde mustahfız olması nedeniyle vergiden mu'af olup, geriye kalan 391 nefer cizyeye tabidir. (BOA. MAD. d. 2929, ss. 344-362)

Grafik 1: 1642 Yılı Hınıs Kazası Nüfus Oranları

1642 yılında Hınıs, XVI. yüzyılın aksine sınırları daralmış sadece üç nahiyeden oluşan bir kaza haline gelmiştir. Bu üç nahiyede toplam 1 kasaba ve 94 köy mevcuttur. Grafik 1’de de görüldüğü gibi bu tarihte kazadaki nüfusun çoğunluğu Müslümanlardan oluşmaktaydı. Nüfusun %67’si Müslüman, %33’i ise Ermeni’dir. Müslüman nüfusun %13’ü seyfiye, ilmiyeye mensup görevlilerdir. Bu görevlilerin çoğu da kaza merkezinde bulunuyordu. Kaza merkezinde askeri ve diğer görevlilerin fazla olması kale ve kaza merkezinin harap olması ile ilgilidir. Müslüman nüfus içerisinde aşiretlerin oranı %21’dir.

Grafik 2: XVI. ve XVII. Yüzyılda Hınıs Sancağı’ndaki Nüfus Oranları

XVI. yüzyıldan XVII. yüzyılın sonuna kadar Hınıs idari taksimatında birçok değişiklik meydana gelmiş ve sancak sınırları oldukça küçülmüştür. Buna bağlı olarak sancaktaki nüfus oranları da değişmiştir. 1556 yılında nüfusun 82’si Müslüman, %18’i Ermeni’dir. Boş olan köylerin şenlenmesi ile bu oran 1566 yılında %80 Müslüman, %20 Ermeni şeklinde değişmiştir. 1642 yılında ise nüfusun %67’si Müslüman, %33’ü Ermeni’dir. Bu orandaki değişiklik özellikle Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı Hınıs nahiyesindeki köylerin sancak sınırlarında kalması, Müslüman köylerin ise başka kazalara bağlanmasıdır. Nitekim, 1642 yılında oran göreceli olarak değişmiştir (Grafik 2).

Sonuç

Hınıs, Osmanlı idaresine geçtikten sonra bir nahiye olarak Bitlis Eyaleti'ne bağlanmış, daha sonra Erzurum Beylerbeyliği'nin ihdas edilmesinden sonra sancak statüsü verilerek buraya tabi olmuştur. Sancak statüsü kazandıktan sonra Hınıs'a bağlı nahiye sayısı da artmıştır. Nahiye sayısı artmış olmasına rağmen nüfusta belirgin bir artış yaşanmamıştır. Bunun sebebi Hınıs'ın serhad sancağı olmasıdır. Bu özelliğinden dolayı Osmanlı-İran savaşlarından en fazla etkilenen sancaklardan biri olmuştur. Bölgede istikrar ve güvenliği olmayışı köylerin boşalmasına ve harap olmasına neden olmuştur. İran ile Amasya Antlaşması'nın imzalanmasından sonra istikrar sağlanmış ve köyler şenlenmeye başlamıştır. Öyle ki bu istikrar 1566-1572 yılı kayıtlarına yansımıştır. Ancak, XVI. yüzyılın sonlarında sağlanabilen bu istikrar çok uzun sürmeyecektir. Celali isyanları, Erzurum ve çevresinde yaşanan veba salgını, ağır vergiler, eşkıyalık faaliyetleri nedeniyle bölgedeki düzen yine bozulacaktır. Boşalan köyleri şenlendirmek ve vergi tahsis etmek için köyler, aşiret reislerine yurtluk-ocaklık olarak verilmeye başlanacaktır.

Sancağın doğu tarafını teşkil eden Göksu, Elmalı, Malazgirt nahiyeleri nüfusun seyrek olduğu alanlardır. Nüfus yoğun olarak batı tarafında Hınıs, Varto ve Bulanık etrafında yoğunlaşmıştır. Nüfusu meydana getiren unsurlar Müslüman ve gayrimüslimlerdir. Müslüman nüfus içerisinde etnik bir ayrım yapmak mümkün değildir. Sadece Panuki, Zığdili, Süveydi ve Çıryan aşiretlerinin Varto nahiyesinde yoğunluk kazandıkları ifade edilebilir. Gayrimüslim nüfus ise daha çok Hınıs ve Varto nahiyelerinde yoğunluk kazanmıştı. XVI ve XVII. yüzyıl boyunca idari taksimattaki değişikliklerle birlikte sancaktaki Müslüman nüfus oranı %67-82, Ermeni nüfus oranı ise %18-%33 arasında değişkenlik göstermiştir. Her iki yüzyılda da sancaktaki Müslüman oranı fazladır. XVII. yüzyılda sancaktaki seyfiye ve ilmiyeye mensup görevli sayısı az olmasına karşın XVII. yüzyılda bu sayının arttığı gözlenmektedir. Kayıtlardan bu görevlilerin kale ve kaza merkezini imar ve iskân etmekle görevli oldukları anlaşılmaktadır. Vesikalarda ahalinin hangi meslekleri icra ettikleri ile ilgili çok az bilgi vardır. Ancak alınan vergilerden ahalinin tarım ve hayvancılıkla geçimini sağladıkları söylenebilir. Cizye defterlerinden gayrimüslimlerin refah seviyelerini öğrenmek mümkündür. Ancak Hınıs cizye defterinde gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi âlâ, evsât ve ednâ başlığı altında toplu olarak kaydedildiği için bunu tespit etmek mümkün değildir.

Dağlarla kaplı, engebeli bir arazide yer alan Hınıs, ticari yollardan uzak olması nedeniyle ticari ve sınai faaliyetlerin gelişmiş olduğu bir sancak değildir. Sınai tesislerin varlığından söz edilemez. Karasal iklimin hüküm sürdüğü topraklarda yetişen ürün çeşitliliği oldukça azdır. Bunların yanında İran sınırında yer alması sürekli yağma ve tahribata maruz kalmasına neden olmuştur. Bu olumsuz koşullar yerleşim düzenini ve demografik yapıyı etkilemiştir. Nitekim, XVI. ve XVII. yüzyıllarda sancak yoğun bir nüfusa ve yerleşim düzenine sahip olamamıştır.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Arşiv Vesikaları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi-İbnülemin Dahiliye (İ.E.DH): 2/148

Tahrir Defterleri (TT.d) -Numara: 189 (Bitlis), 294 (Hınıs), 387 (Karaman-Rum), 644 (Pasin), 1035 (Mamervan)

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri (TKGM)-Numara: 84 (eski defter nr. 114/70) (Hınıs), 267 (eski defter nr. 115/231) (Hınıs)

Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD.d.)-Numara: 22171 (Sene: 950), 5152 (Sene: 1052), 6422 (Sene: 1053), 2929 (Sene:1053), 14739 (Sene: 1055), 14933 (Sene: 1060)

Kaynak ve Telif Eserler

Aktaş, S. B. (2021). *XVI. yüzyılda Anadolu'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme*. Yeditepe Yayınevi.

Alanoğlu, M. (2016). 1642 tarihli avâız defterine göre Kızıca (Pülümür) Kazâsı. *Tarih Okulu Dergisi*, 9(XXVIII), 109-140.

Alanoğlu, M. (2020). 17. yüzyıl ortalarında Varto (yerleşim, nüfus, vergi ve aşiretler). *History Studies*, 12(3), 1143-1175.

Alanoğlu, M. (2020). Osmanlı klasik döneminde Bulanık ve Bilican (1514-1850). İ. S. Yuca (Ed.), *Bulanık/Kop: İnsan-coğrafya-tarih-kültür* (ss. 187-216). Çizgi Kitabevi.

Aydın, D. (1998). *Erzurum beylerbeyliği ve teşkilatı: kuruluş ve genişleme devri* (1535-1566). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Başbüyük, A. (2012). Gercanis ve Kurucay kazalarının XVII. yüzyıl ortalarındaki nüfus ve yerleşme özellikleri. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 17(27), 85-104.

- Baykara, T. (1991). *Hinis ve Malazgird sancakları yer adları (XVI. yüzyıl)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Baykara, T. (2000). *Anadolu'nun tarihî coğrafyasına giriş I: Anadolu'nun idari taksimatı*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Brant, J., & Glascott, A. G. (1840). Notes of a journey through a part of Kurdistan, in the summer of 1838. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 10, 341-434.
- Çakır, İ. E. (2009). 1642 tarihli avarız defterine göre İspir sancağı. *Journal of International Social Research*, 2(8), 109-122.
- Çakır, İ. E., & Demir, S. (2014). XVII. yüzyıl ortalarına doğru Kelkid kazası. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, (41), 160-179.
- Demir, A. (2012). 1642 tarihli avâız defterine göre Koğans Kazası. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 505-529.
- Demir, A. (2020). 15-16. Yüzyıl göç çalışmalarında yöntem ve terkedilmiş köyler meselesi: Menemen kazası örneği. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 137-142.
- Dönder, Y., & Demir, A. (2020). Bayburt kazası kayıp köyleri: XVI.-XX.yüzyıl. *Bayburt Araştırmaları Tarih-Kültür-Dil-Edebiyat*. Ed. T. Kabak-F.Güzel (ss.103-115). Akademisyen Kitabevi.
- Efendi, A. A. (2021). *Osmanlı kanunları ve devlet teşkilatı* (S. A. Kahraman, Haz.). Yeditepe Yayınevi.
- Emecen, F. (1999). Irakeyn Seferi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 19, ss. 116-117). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Emecen, F. (2010). Süleyman I. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 38, ss. 62-74). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Emecen, F. (2021). *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükseliş tarihi (1300-1600)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erdoğan, M.A. (2024). Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn seferi (1533-1534). *Kanuni Sultan Süleyman ve dönemi*. Ed. F. Emecen-İ. Şahin (ss.145-170). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ergenç, Ö. (1988). XVIII. Yüzyılda Osmanlı sanayi ve ticaret hayatına ilişkin bazı bilgiler. *Belleten*, 52(203), 501-534.
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâme: II (Z. Kurşun, S. A. Kahraman & Y. Dağlı, Yay. Haz.). 1998. Yapı Kredi Yayınları.
- Gökbilgin, M.T. (1957). Arz ve raporlarına göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn seferindeki ilk tedbirleri ve fütuhâtı. *Belleten*. 21(83), 449-482.
- Gümüşçü, O., Demir, A., & Erdoğan Özünü, E. (2016). *Türkiye'nin iskân tarihinde önemli bir problem: kaybolan yerleşmeler*. 113K101 Nolu Tübitak Projesi.
- Gündoğdu, H., Bayhan, A. A., & Aktemur, A. M. (2005). Hınıs, Tekman ve çevrelerindeki kültür varlıklarına ilişkin bir yüzey araştırması. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 15, 21-52.
- Gündüz, T. (2008). Safevîler. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 35, ss. 451-457). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gündüz, T. (2010). Tahmasb. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 39, ss. 413-415). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Han, Ş. (1971). *Şerefname* (M.E. Bozarslan, Çev.). Ant Yayınları.
- İnbaşı, M. (2001). 1642 tarihli avâız defterine göre Erzurum şehri. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 4, 9-34.
- İnbaşı, M. (2007). 1642 Tarihli avâız defterine göre Bayburt sancağı. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 89-117.
- İnbaşı, M. (2009). Erzincan kazâsı (1642 tarihli avâız defterine göre). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, 189-214.
- İnbaşı, M., Çakır, İ.E., & Demir, S. (2014). *1642 tarihli Erzurum eyâleti mufassal avâız Defteri I(Erzurum-Tortum-İsbir-Hınıs-Pasin)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kılıç, R. (1999). Kanunî Sultan Süleyman'ın Irakeyn seferi'nde(1533-1535) doğu ve güneydoğu Anadolu'daki gelişmeler. *Bilgi*, 9, 115-131.
- Kılıç, R. (2020). Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz seferi (1548-1549) ve Nahçıvan-Revan-Karabağ (1552-1554) seferleri ve sonuçları. *Journal of Universal History Studies* (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue), 3, 191-215.
- Kul, E. (2010). 1642 tarihli avâız defterine göre Şiran kazâsı ve köyleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 44, 271-289.
- Kunt, İ.M. (1975). *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi*. Boğaziçi Üniversitesi.
- Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (2000). *294 numaralı Hınıs livâsı mufassal tahrîr defteri (963/1556)*.
- Özel, O. (2001). Osmanlı demografi tarihi açısından avarız ve cizye defterleri. *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*. Ed. Halil İnalçık-Şevket Pamuk. (ss. 35-50) Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Pamuk, B. (2006). *XVII. yüzyılda bir serhad şehri Erzurum*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Pamuk, B. (2009). XVII. yüzyıl ortalarında Gümüşhâne (Torul) kazası. *Belleten*, 73(266), 115-144.
- Şah Tahmasb-ı Safevî. Tezkire. (H. Kırlangıç, Çev.). 2001. Anka Yayınları.
- Togan, Z. V. (1953). Reşideddin'in mektuplarında Anadolu'nun iktisadî medenî hayatına ait kayıtlar. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15(1-4), 33-50.
- Togan, Z.V. (1979). Azerbaycan. İçinde *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 2, ss. 91-118). Milli Eğitim Basımevi.
- Yiğit, İ., & Gümüşçü, O. (2017). Kayıp köylere mekânsal bakış: XVI-XX. Yüzyıl Konya çevresi örneği. *Kebikeç: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 44, 323-338.

Structured Abstract

Hinis was incorporated into Ottoman lands during the campaign against the Safavids in 1534. After coming under Ottoman rule, it was initially attached to the Bitlis Sanjak of the Diyarbekir Province as a district (*nahiye*). However, it was later separated from Bitlis and became an independent sanjak before 1543, subordinated to the newly established Erzurum Province following the Irakeyn campaign. Upon gaining sanjak status, the districts of Varto, Handiris, Elmalı, Göksu, Suşehri, Bulanık-Bilican, and Malazgird were affiliated with it. Thus, *Hinis* became a frontier sanjak stretching from Malazgird and Patnos in the east, to Karlıova in the west, Varto and Bulanık in the south, and Tekman in the north. Due to its border location, *Hinis* was repeatedly exposed to destruction during the Ottoman–Safavid wars. According to the 1543 tahrir register, no population was recorded in the districts of Göksu, Elmalı, and Malazgird; the entire eastern part of the sanjak had been devastated and depopulated. This destruction intensified during Shah Tahmasp’s campaigns in 1548 and 1552, during which *Hinis* was burned. The effects of this devastation were reflected in the 1556 tahrir register, where most villages were listed as ruined. This trend began to reverse after the signing of the Treaty of Amasya in 1555, which brought relative stability to the region. Subsequently, villages were revitalized. At that time, 483 of the 727 villages in the sanjak were inhabited, while 244 were deserted. In the inhabited villages, a total of 2,184 Muslim and 472 Armenian taxpayers were recorded. Among these, 28 Muslim and 54 Armenian households were immigrants.

The last tahrir register of the 16th century was compiled during the reign of Selim II. At that point, the *Hinis* sanjak included the districts of *Hinis*, Varto, Handiris, Bulanık-Bilican, Göksu, Ayntab, and Malazgird. With the return of stability, both the number of inhabited villages and the overall population increased. Of the 657 villages in the sanjak, 454 were inhabited, while 203 remained empty or ruined. The Muslim population in inhabited villages totaled 4,102 *nefer*, while the Armenians totaled 997 *nefer*. This growth was largely due to migration: 280 Muslim and 155 Armenian households were immigrants. In 1556, 82% of the population was Muslim and 18% Armenian. By 1566, these figures shifted slightly to 80% Muslim and 20% Armenian. Between 1556 and 1566, the Muslim population increased by 88%, and the Armenian population grew by 111%. Although limited information on occupations is found in the tahrir registers, tax records suggest that the population was predominantly engaged in agriculture and livestock husbandry.

In the 17th century, the tahrir system was abandoned, and the *avarız* tax—previously collected only in exceptional circumstances—became a permanent fiscal institution. In Erzurum Province, *avarız* records were compiled by Cafer Efendi, a *cizye* and *avarız* official. While *Hinis* included nine districts in the 16th century, by the 1642 register only *Hinis*, Bulanık, and Varto remained. Malazgird had become an independent sanjak, and several districts were reallocated. The number of villages in the sanjak also declined significantly. Unlike earlier registers, which listed only villages under *Hinis*, the 1642 register designated *Hinis* as a town (*kasaba*). The castle officials, along with members of the *seyfiye* (military-administrative) and *ilmiye* (religious-scholarly) classes, were registered in the town. The castle’s buildings and warehouse were recorded as derelict and were granted to officials on the condition of repair. While earlier registers only listed Armenians in *Hinis*, nearly all households recorded in 1642 were *seyfiye* and *ilmiye*, suggesting a policy of reconstruction. No data is provided on the Armenian population in the town itself, but Cafer Efendi’s *cizye* register records 200 Armenian households as *mustahfiz* (castle guards). In 1642, there were 540 Muslim and 336 Armenian taxpayers in the district, in addition to 135 registered officials. From the 16th to the end of the 17th century, both the administrative structure and territorial extent of *Hinis* sanjak changed significantly. Accordingly, demographic ratios also shifted. By 1642, Muslims made up 67% of the population and Armenians 33%. Throughout the 16th and 17th centuries, the population of *Hinis* consisted primarily of Muslims and Armenians. No ethnic differentiation within the Muslim population can be determined. However, in the 17th century, tribal communities such as the Panuki, Zığdili, Süveydi, and Çisyan began to concentrate in the Varto district. Some villages were granted as *yurtluk-ocaklık* (hereditary tax-exempt holdings) to tribal leaders to stimulate repopulation and ensure *avarız* tax collection. Armenians predominantly resided in the districts of *Hinis* and Varto. Over these two centuries, the proportion of the Muslim population ranged between 67% and 82%, while the Armenian population ranged between 18% and 33%. The *seyfiye* and *ilmiye* presence, initially limited in the sanjak, increased during the 17th century, especially with reconstruction efforts in the town and the castle. The Ottoman–Safavid wars, Celali rebellions, plague outbreaks in Erzurum and surrounding areas, heavy taxation, and banditry throughout the 16th and 17th centuries significantly influenced the demographic and social structure of *Hinis* sanjak.